

Lêkolînên li ser Kurdan û Îranîyên Keldanî yên Bakur – Pêşgotin*

Peter J. A. Lerch (1827-1884)

[Ev nivîsa han pêşgotina rojhilatnasê navdar Peter J. A. Lerch e ku di berhemaxwe ya bi navê *Lêkolînên li ser Kurdan û Îranîyên Keldanî yên Bakur* çap kirîye. Kunyeya kitêbê ev e: *Forschungen über die Kurden und die iranischen Nordchaldäer, Sankt Petersburg-1858*. Ji bo zêde agahî di heqê Lerch de binihêre Seyîdxan Kurij, Nûbihar Akademî, hijmar 1]

Bi vê xebata di destê we de ez verziyona Almanî ya lêkolînên xwe yê li ser ziman, dîrok û rewşa niha ya gelê Kurd ji raya giştî re eşkere dikim. Wiha xuya ye ku îfadekirina sebebên amadekirina vê berhemê ne tiştêkî fizûlî ye.

Hê di destpêka lêkolînên min yê li ser Şerqê de ez bi hezkirineke berbiçav li wê geriyabûbûm ku ziman û edebiyata Farisên îro, ku bi pirranî hîna jî jê nehatiye îstîfade kirin, nas bikim. Di vir de diviyabû min bala xwe bida ser çîroka egidîyê ya Farisî û têkiliya wê bi efsaneyên qewmên Sanskrît ve. Herçiqas bi vî awayî perspektîfa min firehtir biba jî, min ferq kir ku lêkolîneke kûr û dûr li ser kevnareyên Îranî ne di quweta min de ye û ji ber vê jî diviyabû ez xebata xwe ya ilmî li ser hêlekê sinor bikim. Piştî ku min di sala 1852yan de xebata birêz akamesiyen Kunik ya bi navê „Essai pour éclairir, au moyen de l’histoire comparée, la question de l’influence des Iraniens sur les destiées de la race sémitiques“¹ xwend, kifşkirina vî tiştî êdî li min giran nebû. Digel ku xebata navê wê derbas bû, tenê bi pêşgotinekê li ser beşên etnografîk-dîrokî yê berhema Chwolsohn -ya li ser Sabîyan- disekinî û nivîskarê wê tenê bi gotinên manedar û îmayan qîma xwe dianî, dîsa jî min bi gelek awayan jê îstifade kir. Me’neya dîrokî ya Îranîzmê di cîhanê de êdî bi min zelaltir bû û bi vê rê jî ez pê hêsiyam, ku ev noqte bi lêkolînên

---

* Ji Almanî: Abdullah İncekan, Dr. lêkoler, Almanya. / Dr. reasercher, Germany.
e-mail: aincekan@gmail.com

1 Di *Bulletin historico-philologique Cild. IX. No 15 û Mélanges asiatiques tirés du Bulletin historico-philologique Cild I*, rûpel 502 û dewama wê da çap bû.

li ser ziman, dîrok û rewşa niha ya neteweyên Îranî yeko-yeko dikare bê eşkere kirin. Birêz Kunik di vê çarçevyê de bal kişandibû ser lêkolînên Kurdî jî: Ew di ceribandina hijmara 21an de dibêje „Eşîrên Kurdên îranê dikarin herwiha îmkaneke ji bo lêkolînên gelek balkêş bidin, ku meriv pê dîroka Asûrîyan, ya Babilê û Asyaya Piçûk piçekî ronî bike. Di edebîyata Ermenî, Ereb, Îranî de hin agahiyên li ser eşîrên cihê-cihê yên Kurdan cî digrin.“ Bi rastî jî lêkolînên li ser neteweyê Kurd ji bo lêkolînên asûrî û babilan, ku nû dest pê dikin, gelek muhîm in, gava ew îddîaya hin aliman, ku têkiliyeke di navbera qewmê şervan ê Keldanî û Kurdan de ji aliyê dîrokî ve rast be û gava –weku hin kes bawer dikin- hin xanedanên Asûrî û maiyetên wan Kurd bin.

Ji vê noqteyê şûnda min qerar da, ku ez li ser dîroka Kurdan bixebitim. Pêşîn ez li wê geriyam, ku bizanibim, ka hecma çavkaniyên ez dighêjimê çiqas e, lê zû hat fahm kirin, ku li Ewrûpayê ji bo bidestxistina armanca min kêma cî hene, ku bi qasî Koşka me îmkanan didin meriv. Li Kitûbxaneya Vekirî ya Qraliyetê nusxeyeke dîroka Kurdan ya Şerefyan² heye, ku ji aliyê nivîskar bi xwe ve hatiye serrast kirin. Ev berhem herweha li Muzeya Akademîya Zanistê ya Qraliyetê ya Asyayê heye, ku bi destxetan dewlemend e û serokê wê –Cenabê akademisyên, endamê Meclîsê *von Dorn*- ji demeke dirêj vir ve ji bo bikaranîna xezîneyên di bin mayeta wî de ne, musaade daye min. Xencî vê tevahîya kitêbên çapkirî yên dîrokî û coxrafî yên di heqê berhemên rojhilata navîn de ji bo min muhîm bûn di wan herdu enstitûyên min li jorê behsa wan kir da cî digirtin. Ji raporên gerê min tenê xwe negihand yên misyonerên Amerîkî yên li „*Missionary Herald* û li *Bibliotheca Sacrayê*.

Piştî ku min çavkaniyên bi mijara min re eleqeder nas kirin, min dest bi xebata li ser materyalên ku min kom kiribûn, kir. Li ser hîlbijartina tiştên ku diviyabû ez bi hûrgilî li ser bisekinim, dudilî nemam; ji xwe tevahiya xisletê dîroka Kurdan di hîlbijartinê de dibe xwediyê qerarê. Kurd, di kîjan qonaxa dîrokê de xwe nîşan didin, bira bidin, tu carî wek neteweyekî yekbûyî bi dezgehên dewletî dernakevin meydanê, di dêleva vê de em dibînin, ku ji nav wan hin eşîr xwe ji tariya dîrokê

2 Binihêre: *Catalogue des manuscrits orientaux de la Bibl. Impériale de St. Petersb. No CCVI. (rûpel 295)*; Fraehn *Die Bibliothek aus der Scheich-Sefy – Moschee zu Ardebil in d. St. Petersb. Zeit. 1829 No. 44-46, S. 296*; Wolkoff *Journ. asiat. (1-e Série), T. VIII, S. 291 u. fg.*; Dorn *Das asiatische Museum S. 283, 348 u. 661*; Morley *A descriptive catalogue of the historical manuscripts in the arabic and persian lang. preserved in the library of the Roy. As. Soc. of Great-Britain and Ireland. Lond. 1854. 8. No. 158 (cf. Journ. asiat. 1854. Ve Série, T.I.S. 869)*; Hadgi-Khalfa *Lexikon bibliogr. ed. G. Flügel No. 2135, 2144*; Herbelot *Biblioth. orient. s.v. Tarrikh – al – Akrad. Barb Über die Kurdenchronik von Scheref in d. Sitzungsberichten der philos.-hist. Classe der (Wiener) Akademie d. Wiss. Bd. X. S. 238 und Geschichtliche Skizze der in der Chronik von Scheref behandelten kurdischen Fürstengeschlechter; ibid. Bd. XXII, S. 3 u. fg.*

nîşan didin – carna ji bo ku qedera welatê xwe tayîn bikin; carna jî bi hinceta ku tevî qedera gel û welatên cînarên bibin, lê bi pirranî bêyî ku serketî bin. Ji ver vê jî avahiya dîroka Kurdan, yanê ya Şerefnameyê, yeke etnografîk-dîrokî ye; yan jî, ku meriv kurt bibêje, Şerefname di eslê xwe de dîroka hin eşîrên Kurda ye. Êdî e'yan e, ji bo fehmkirina eşîrên Kurdan, ku bi awayê ku di Şerefname û gelek çavkaniyên din de bi tafsîlat hatiye îzah kirin, diviyabû ez zêdetir bi avahiya eşîrên Kurdan re mijûl bibim û wan temsîlkarên eşîrên Kurdan yên îro, ku hejmara wan gelek e, nas bikim. Ya rast ev pêdiviyeye ilmî bû -heta ji dest tê- meriv çavkaniyeke berfireh ya eşîrên naskirî yên Kurdan û cîûwarê wan amade bike, ku xebatên Ewrûpî û Amerîkiyan yên li ser coğrafya û etnografiya Asyaya Pêşîn sal bi sal zêdetir dibin, ji bo vê armancê îmkânên baş didin me. Di ser de bi min zelal bû, ku çavkaniyeke bi vî awayî ji bo kesên di pêşerojê de diçin li cîûwarên Kurdan digerin û behsa wan deran dikin, û bi vî awayî kêrî zanistê tî, pirr bi fêyde ye. Bi saya wê meriv dikare edîsyon-kritîkekê ya Şerefnameyê tevî wergera wê ya baştir amade bike.

Mixabin demeke dirêj îmkânên min rê nedan min, ku ez bi rêk û pêk bi xebata xwe re mijûl bibim, loma jî min tenê karîbûye hinekî wexta xwe bidimê. Ji dêleva vê min dewam kir û materyalên din tovî serhev kirin, ku di dawîya sala 1885an de min îmkân bi dest xist, ku çavkaniya min li jor behs kiribû ya li ser eşîrên Kurdan û cîûwarê wan, bi dawî bînim û herweha jê re pêşgotinekê binivîsim, ku tê de rewşa niha ya hêlên lêkolînên Kurdolojiyê zelal bikim. Birêzê akademîsyen von Dorn, ku min ev xebat pêşîn gihandibû wî, ji ber qedirzaniyê ew pêşkeşî Koma dîrok-filolojiyê kiribû. Ji ber serlêdana wî, vê komê qerar da ku xebata min di bin sîwana³ xwe de çap bikin. Di çîleya pêşîn ya 1855an de dest bi çapa deftera pêşîn ya *Lêkolînên li ser Kurdên Îranê û pêşîyên wan, Keldanîyên Bakur, St. Petersburg 1856 VI û 121 rûpel 8. kir.*

Sirf ji ber wê ku Akademîya Zanistê ya Qraliyetê mesrefên çapkirina xebata min da ser xwe, ez gelekî motîve bûm, ku mijara min hîlbijartîye –hetanî quweta min têr dike- bi her hêlî ve bikolînim. Gava ez bûm xwediyê wê rûmetê, ku ji aliyê vê Komê ve bi xebateke nû ji bo pêşdexistina lêkolînên Kurdolojiyê hatim wezîfedar kirin, min xwe êdî ji vî tiştî re zêdetir mes'ûl hûs kir.

Die Nordische Biene di 23yê Çilêya Pêşîn ya 1855an de di pêveka xwe de nivîsek („Die Kurden im Gouvernement Smolensk“ von K. Mikeschin – Kurdên li herêma Smolenskê) derket, ku jê Akademîya Zanistê xebera girtina girtîyên şer yên Kurd li navenda Împaratoriye stend. Di civîna pêşîn ya sala 1856an de Birêz von Dorn, bi alîkariya birêzên akademîsyen Böhlingk, Brosset, Köppen, Kunik û Schiefner

3 Binihêre: *Bulletin historico-philologique de l'Académie Impériale des sc. de St. Pétersb. T. XIII.. S. 142, Séance du 16 (28) Nov. 1855; Compte rendu de l'Académie Impériale de. sc. 1855. Par M. A. de Middendorf, Secrétaire perpétuel. St. Pétersb. 1856. 8°. S. 122.*

yên Koma dîrokî-filolojîk,, serî li Serokê Akademiyê da, ku ew destûrê bidin min, ez di bin sîwana wan de herim cem wan Kurdên, ku li Roslawlê êsîrên şer⁴ in. Cenabê Kont, D. N. Bludow, destûr da. Rapora, ku min di *Bulletin historico-philologique Cild XIV* rûpel 76-96 (*Mélanges asiatiques Cild II*, rûpel 621-649) de weşand, ku li gorî lizûmiyê ez hin tiştan jê di vê berhemê de jî tînim ziman, piştî vegera min ji Roslawlê, min pêşkêşî Komê kir û loma jî êdî ez gerek nabînim li vir behsa hevdiştina xwe bi Kurdan re bikim.

Ji ber gera min xebatên min yê li ser dîrok û etnografyaya Kurdan ji bo demeke dirêj li aliyekî man, lewra diviyabû êdî min tevahiya bala xwe bida ser zimanê Kurdan. Bi lêkolîna li ser ziman pê de-pê de ez gîhiştim wê qenaetê ku xebatên dîrokî ancak gava mil bidin yê zimên pêş de diçin.

Lê materyalên ziman yê min hetanî niha kom kirine ji bo têkiliya Kurdî bi devokên din yê Îranî re ji aliyê gramer û leksîkolojîk ve bi awayekî serketî zelal bikin, kêmin in. Ji bo ku ev mûmkîn be, divê ji aliyên cihê-cihê ve materyalên nû, û ya muhîm, yê saxlem bînin kom kirin. Gava destpêkê hatiye avêtin. Birêz v. Dorn, gava li ser biserketina gera min ya Roslawlê raporek nivîsî, ev kêmasî dît û bêyî ku bisekine gav avêt, da ku di peydakirina materyalan de alî min bike. (Binihêre: *Bulletin historico-philologique Cild XIV*. rûpel 75-76 û *Mélanges asiatiques* rûpel 619) Ji ber vê wî serî li du hev hevalên xwe yê akademîsyen da, ku herduyan jî şukir bersiveke erênî dan xwestinên birêz v. Dorn. Yê yek ji wan konsolosê bi Oriyentalîstan e'yan e, endamê Akademiyê, Cenabê Nicol. von Chanykow e. Di Çilêya Pêşîn yê 1856an de wî ji Akademiyê⁵ re destxetêke piçûk şand ku tê de xêncî şîrên bi Farişî û Tirkî, herwiha yê bi Kurdî jî cî digirtin. Xêncî vê bi saya Birêz von Chanykow li Sauçbulaqê [Mehabad], li navenda eşîra Kurdên Mukrî, wergereke Gulistanê hate çêkirin, ku beşên destpêkê di Tirmeha eynî salî de xwe gihandibû Akademiyê. Ji bo nasîna devokên Kurdî ezê gotina xwe ya bi saya van herdu çavkaniyan di ciyekî munasib de divê bê îfade kirin, teksîr nekim.

Di e'ynî demê de bi Birêz Chanykow nûnerekî din e berjewendiyên Rusyayê temsîl dike li Rojavayê ye; Konsolosê Erzurumê Birêz Jaba, endamê konseyê yê teqawûdbûyî, ji bo lêkolînên li ser zimanê Kurdî bi awayekî jêhatî materyalên bi qedr û qîmet derdixe meydanê. Min di pêşgotinê de behsa materyalên pêşîn yê wî sala par şandin, kir (mêze bike rûpel V, dîpnot û S. 28). Di heqê paketa dudiyar ya ku Akademiyê di Temmuza îsal de girt, raporeke min ya bi rêk û pêk de di *Bulletin historico-philologique* de derkeve. Ev materyal ne tenê ji aliyê ziman ve balkêş e, ji ber ku tê de tenê werger cî nagrin -weke materyalên pêşîn. Tê de metnên orijînal yê bi Kurmancî cî digrin, ku herwiha agahiyên biyografîk yê gelek

4 Binihêre: Séance du 8 (20) Février 1856, im *Bullet. hist. phil.* T. XIII p. 207, 208

5 *Bulletin de la Cl. hist. philologique T. XIV* rûpel 219

şairên Kurd yê hetanî niha nenas mane, tên dayîn. Piştî wê detayên etnografîk-statîstîk di derbareyê eşîrên Kurd yê di nav sinorên Tirkan de cî digrin, tên. Konsolosê birûmet zehmeteke mezin kişandiyê, ku meriv çiqas pesnê wî bide jî têr nake. Wî hemû metnên, ku wî ji Akademiyê re şandine, bi alfabeya Latîni li gorî telafûza Frensî transkirîbe kiriye. Da ku rêya zimanê Kurdî ji lêkolînên ilmî re bê vekirin, ew di cehda xwe de îsbateke ji vê mezintir nîşan dide, gava Birêz Jaba bi şandina wan materyalan herwiha wergera wan ya bi zimanê Frensî jî dişîne, da ku ew bîhîrê fêhm kirin.

Herkes dê bizanibe ka Birêz Chanykow û Jaba xwediyê kîjan rûmetî ne, gava ew ked û emega wan ji bo pêşdexistina lêkolînên Kurdî û bi vê re jî ji bo lêkolînên Îranîzmê dibîne.

Gava ez van rêzan dinivîsim, herdu hejmarên Nîsan û Gûlanê yê îsal yê *Journal asiatique* dikevin destên min, ku tê de materyalên nû yê bi qedr û qîmetê mezin ji bo lêkolînên Kurdî cî digrin. Qesta min „Études philologiques sur la langue Kurde (dialecte Soleimanie)“ ya birêz Alexander Chodzko ye, ku di vê berhema han de ezê serê carê behsa wê bikim.

Ev metnên Kurdî yê ku ji aliyê min ve di beşa pêşîn de tên weşandin, tev li Roslawlê hatine kom kirin – xêncî pêvekê. Stranên gelêrî yê min li wir tov kirine, ez hê parve nakim; weşana wan li hêviya xebateke bi taybet ya li ser strana gelêrî ya Kurdî ye.

Min cehd da ku metnên ji êsîrên şer peyda bûne, hetanî ji destê min hat, yekoyeko wergerînim⁶, da ku hînbûna ziman hêsantir bikim. Kevan ji aliyê min ve di du maneyan de hatine bikar anîn. Yek (û bi pirranî) ew nîşan dide, ku tiştê di nav de ye, di metnê de tune ye.

Dudi: Di nivîsîna metnê de ez li wê geriyam, ku herikîna axaftinê ya Kurdan bi dest bixim. Ji ber vê jî carna li hin ciyên ku mantiqa cumleyê wê bixwaze jî, hin virgul dê tunebin. Di nivîsîna îşareta pirsê (?) û ya balkişandinê (!) de ez pêşîn pîrr bi dîqet nebûm û ji ber vê jî ji xwendevanan daxwaza qebûlê dikim.

Di pêvekê de min 1) hin rêzik ji perçeyê wergera Îskendernameya Nîzamî ya ku Jaba ji me re şandibû, 2) wergera 25 gotinên pêşyan yê ji Tirkî (ji gramera Tirkî ya Jaubert), ku birêz Jaba ji 200 hevî zêdetir dabû wergerandin⁷, û 3) wergera Gulistanê, bi qasî ku Birêz Chanykow ji me re şandiyê.

6 Di eynî wextî de cildê dudiyar yê .... derdikeve, ku eynî metn in lê bi wergera Rûsî û raporek li ser gerê çap dibin.

7 Min li van wergeran transkripsiyonek li gorî alfabeya Lepsius, wergereke motamot ya almanî û orjînalên Farsî û Tirkî lê zêde kir. Li transkripsiyonê min dupatkirin zêde nekir, ji ber ku di metna Jaba de ew tunebûn. Herwiha dengên dirêj jî min lê zêde nekirin. Zimanên Slavî dengên dirêj nas nakin, loma jî di metnên ku Jaba berhev kirine de transkripsiyona wan cî nagre. Ji metnên birêz Chodzko de jî dirêjîya dengên hertim nehatiye nîşan kirin.

Çapkirina ferhengokê û ya gramer û hwd. di dema pêşiya me de ewqas wextê min bistîne, ku ez fikra weşandina kronojoliya Kurdan ji bo niha û belkî jî tim û tim ji plana xwe derxim. – Xwezila meriv bikarîbaya di heqê wê berhema han, ku di xebata Dittel de di du jêrenotan de navê wê derbas dibe, agahî bi dest xistiba. Ew li Konstantinopolê bi navê *Storia della Regione des Kurdistan; Constantinopoli; Giuseppe Campanelli. 1818* derketiye. Herwiha di heqê kitêbeke li ser dîroka Kurdistanê çap bûye jî, ez xwediyê zêde malûmatan ninim. Di *Nameyên wî yên ji gerên wî yên li biyaniyê yên Jacob Jonas Björnstahl* di heqê sekna wî ya li Constantinopolê em rastî van rêzan ten:

„Di 8 Çileyaya Paşîn ya 1778an de ez çûm dêra Dominikan ya li Galatayê, ku min li wir rahîb Raphael Zerowinsky zîyaret kir. Ev zilam li Pragê hatiye dinê û eslê wî Polonî ye. Ew li Ninovayê gelek maye û ew wî welatî gelek baş nas dike. ... Lê her çi Kurdên li Kurdistanê ne yan jî li Medyaya kevn in, ku bi zimanê Kurdî qise dikin, ew musulman in. Sê kesên ji dêra Dominikan gava wê demê li Musilê dimînin bi zimanê Îtalî bi xarîteyên coxrafîk dîroka Kurdistanê dinivîsin û berî çend mehan ji bo çapkirinê şandine Romayê. Wan agahiyên xwe bi pirranî ji Paşayê Amediyê stendine, ku navê wî Baram e û li bajarê Zaxoyê li ber çemê Zapê bi rêwîtiya çar rojan ji Ninovayê ber bi Rojavayê tê. Ew ji xelîfeyê Bexdayê ye û di destên wî de gelek nûsxyên li ser parşomenan, ku heft hetanî heşt sedsal kevn in, û tomarên bi zimanê Farisî hene. Wan misyoneran herwiha ji bo berjewendiyên xwe ferhengeke bi kurdî-îtalî amade kirine, ku hê bi dest hatiye nivîsîn. Ji bo ku ew bi Kurdî binivîsin, wan alfabeya Erebi girtine –weke Tirkan.“

Sankt Petersburg, 16. Tebaxa 1857

Peter Lerch